

_d o _ c o _ m o _ m o _ с р б и ј а

међународна радна група за
документацију и заштиту
грађевина, места и целина
модерног покрета

Минимални документациони досије 2003

Саставила: национална радна група Србије

0.1 ФОТОГРАФИЈА ЦЕЛИНЕ

0.1. **Наслов фотографије**
Долина Поште

0.2. **Извор**
Историјски архив Крушевца, колекција фотографија

0.3. **Датум**
/

1. ИДЕНТИТЕТ ЦЕЛИНЕ

- 1.1. **Данашњи назив објекта** 3
Меморијални комплекс Слободиште
- 1.2. **Варијантни или претходни/оригинални назив** 4
Споменик код Васпитног дома у Крушевцу, Слободиште
- 1.3. **Назив улице и број** 5
Бруски пут бб
- 1.4. **Град** 6
Крушевац
- 1.5. **Општина** 7
Расински округ, општина Крушевац
- 1.6. **Поштански број** 8
37000
- 1.7. **Држава** 9
Република Србија (изграђено у СФРЈ)
- 1.8. **Позиција у оквиру глобалног позиционог система** 10
43 ° 33'45.55"N, 21 ° 19'50.62" E
- 1.9. **Класификација/типологија** 11
FNR – меморијални објекти: спомен-комплекс, урбанистичка целина
- 1.10. **Статус и датуми заштите** 12
Скупштина општине Крушевац 19.06.1965. доноси Одлуку о проглашењу Слободишта за Споменик културе и установљењу Свечаности Слободе. У члану бр.1 Одлуке Слободиште је проглашено културно-историјским спомеником под заштитом општине Крушевац.
Скупштина општине Крушевац је ставила под заштиту Споменик 19. јуна 1991. године (Одлука 633-2).
Споменик је уврштен у Централни регистар споменика културе Републике Србије као културно добро од великог значаја – знаменито место (ЗМ 20) 21. јуна 1992. године. Од 12. јуна 1992. је уврштен у списак Завода за заштиту споменика културе Краљева (IV/3).

2. ИСТОРИЈАТ ОБЈЕКТА

- 2.1. **Оригинални нацрт/намена** 13
На простору данашњег Слободишта је стрељано 1643 особе. Највећи број цивила је стрељан 29. јуна 1943. године, чак 324 особе, и тај дан је одабран за комеморацију и установљење свечаности Слободе. Изградња споменика је започета 1960. године на површини од око 10 хектара. Изградња је завршена 1964. године. Идејни пројекат је израдио архитекта Богдан Богдановић, тада професор Архитектонског факултета у Београду. У Техничком извештају пројекта Назив споменика није Слободиште, већ Споменик код Васпитног дома у Крушевцу (из Техничког извештаја, у текстуалном делу Пројекта за изградњу спомен гробља; потписници: Б.Богдановић као пројектант, С.Стефановић као обрађивач и инвеститор – (потпис нечитак). Данашњи

назив добија по усвајању Одлуке из 1965. године. Одлука о проглашењу Слободишта и установљењу Свечаности Слободе, донета 19. јуна 1965. на основу чланова 93, 219 и 233 Статута Општине Крушевац. Одлука се састоји из 10 чланова и потписник је тадашњи председник Скупштине општине Крушевац Радован Стојановић. (Извор: ИАК, копија издата у листу Багдала 195 из 1966. године).

Оригинални Богдановићев пројекат знатно се разликује и од прве изведене варијанте (варијанта са бином и са спуштеним воденичним точком) и од друге варијанте (што је данашњи изглед меморијалног подручја)¹:

"Дужина објекта је око 250 м, са средњом ширином, око 70 м. Састоји се из усека - кратера и насипа - бедема, попречне висине 6-7 м са делимичним заравнинама и уздигнутим зарубљеним купама. Код улаза, у доњем делу објекта, формираће се узвишење у облику 'запете' са уздигнутом зарубљеном купом. Од главног пута Крушевац-Брус, предвиђа се прилазни колски пут у дужини до 200 м, а ширине 5 м, на чијем се крају планира паркинг простор, исти је уздигнут од терена за 50-60 цм.

[...] Стране бедема, кратера, прилазног пута и пешачке стазе обложити бусеном. Извршити причвршћивање сваког бусена, кочићима кроз средину истог, тако да кочић дође у раван бусена. [...] Пешачка стаза завршава се у кратеру пречника око 30 м, где ће се поставити завршна фигура споменика према идеји и скици главног пројектанта, а коју ће накнадно доставити. Поред пешачке стазе, поставиће се на више места, (по предлогу главног пројектанта), фигура голубова. Ове фигуре поставиће се и на заравнима свих клупа." (Извор: *Технички извештај, Пројекат за изградњу спомен гробља*. Израдио: Селимир Стефановић, ИАК, кутија 137). У идејном пројекту није предвиђена подела на две долине (Долина Поште и Долина Живих), нити сценски простор за манифестације. Остаје идеја о стварању земљаног вештачког рељефа.

Намена простора је, у свим верзијама пројекта, била меморијалног типа.

2.2.	Датуми: наруџбина/завршетак
1960-1965.
1977-1978.
1985.	14
2.3.	Пројектанти архитектуре и други пројектанти
Идејни пројекат Спомен-парка: Богдан Богдановић
Техничка обрада пројекта: Селимир Стефановић.	15
2.4.	Остале особе или догађаји везани за објекат
Пројекат и реализација Дома Слободишта (меморијални, административни и музејски центар) из 1978. године је дело архитекте Светислава Живића.
Пројектант Стазе Слободе из 1977. архитекта Томислав Милановић, израдио је 1977. године детаљни Урбанистички план Меморијалног парковског комплекса. Средства за изградњу су обезбедили СО Крушевац, Извршно веће СР Србије и Савез бораца СР Србије. Финансирање изградње Слободишта је вршено и уз помоћ добровољног учешћа следећих организација: „14. Октобар“, Омладина града Крушевца, Жупско газдинство, Завод за крмно биље, Предузеће ЕПС, Електроуниверзал, Водовод и канализација, Милоје Закић, Грађевинско предузеће „Јастребац“, Фонд за стамбену изградњу, Спортско друштво „Црвена звезда“	16

¹ У пројектној документацији стоји назив Спомен гробље. 1965. године добија назив Слободиште у складу са Одлуком о проглашењу Слободишта и установљењу Свечаности Слободе. У досијеу се користи реч Меморијал, јер се у тексту Слободиште, а не Спомен гробље (Багдала 1966), наводи да је Слободиште Споменик у који се улази, и сам пут ствара нови концепт монументалности, односно просторност споменика, а то не чине фигуре у простору.

- 2.5. **Значајне измене са датумима** 17
До 1967. амфитеатар је био бетонска конструкција кружног облика, од којег је сваки полукруг био сачињен од по 5 степеника, које су повезивале простор бине са простором гледалишта. Због лоше акустике и малог капацитета амфитеатра, 1967. године бина је покривена земљом и проширена, као и простор Театра живих. 1985. године Капија Сунца (улазни споменик од бетона обложеног бакром, имао је облик прстена) замењен је новом каменом структуром у облику кола отвореног ка небу.
- 2.6. **Данашња намена** 18
Намена је до данас непромењена: спомен парк. Зграда Дома Слободишта тренутно је затворена ради реконструкције.
- 2.7. **Постојеће стање** 19
Стање је непромењено од 1985. године, после измене Капије Сунца. Са стојећег млинског камена (воденички жрвањ) су уклоњена бакарна слова и тиме натпис „Хлеб и слобода исто су нама“. Пламеници на врху хумки имају метално корито, али не и бакљу за паљење ватре. Са оригиналних фотографија је могуће видети да је Хумка са источне стране при улазу имала степенице од непознатог материјала (вероватно дрвене) које су данас уклоњене. Камене фигуре птица су попримиле тамно-сиву патину изгубивши оригинални бели сјај пешчара.

3. ОПИС

- 3.1. **Општи опис** 20
Меморијални парк Слободиште је сачињен из три целине. Зона самог споменика, сачињена је из три различите долине: Долина Поште, Долина Живих - амфитеатар и Стрелиште. Приступ споменику је могућ стазом која повезује дом Слободишта и улазни део обележен Капијом Сунца. Непосредно пред улаз стаза се шири и оивичена је на десној и левој страни са две хумке (тумулуси) на чијим су утабаним врховима постављена лимена корита за пламенике. Лева и десна хумка представљају жртве погубљене на том подручју; лева хумка носи назив Хумка стрељаних, а десна Хумка партизана. Лева Хумка је висине од 4,8 м, док је десна висине око 8 м. У подножју сваке хумке-тумулуса налазе се камене плоче неправилног облика са исклесаним натписима који одају пошту жртвама.
На табли Хумке стрељаних су исклесане следеће речи: *Родољуби комунисти младићи девојке жене људи крушевачког краја стрељани од немачких окупатора и националних издајника 1941-1944.*
На табли Хумке Партизана: *Расински Паризани Борци Народноослободилачке војске Југославије пали у борби против немачких фашистичких окупатора и националних издајника и контрореволюционара 1941-1944.*
Капија Сунца
Капија Сунца представља улазни део у две долине и Стрелишта и материјализована је као отворени прстен, израђен у бетону и обложен каменим плочама. Капија изгледа као прорез кроз земљани насип, који заклања и дефинише две долине затварајући поглед; стаза која се од капије благо закривљује у десно, ограничена је уздигнутим бедемом висине од 5,50 м. Та стаза води ка травњаку Долине Поште. Непосредно пред проширење платоа Долине Поште на узвишеном делу бедема је лоциран тумулус са Пламеником живих, који доминира долинама и видљив је и изнад бине на амфитеатру. На врху Пламеника постављено је лимено корито за паљење бакље.

Долина Поште

Долина Поште је раван простор за ширине 35 м и дужине око 50 м, опкољена бедемом променљиве висине, која варира (од 5,70 м до 12,64 м на највишој коти, ка пошумљеном пределу на југозападној страни). У равном делу долине и на стрмом пределу јужног бедема постављено је 12 камених фигура стилизовано-симболичких птица, које дају утисак динамичности покрета полетања. Камене фигура имају правилну основу ширине 2,40 м и изглед у облику раширених крила висине 1,50 м. Централни део сваке од фигура је исклесан тако да га је могуће идеално уписати у круг, који формира у централном делу форме полукружни простор, полупречника од 2,00 м. Свака фигура је обogaћена рељефним декорацијама у виду соларних симбола и геометријских фигура. Дизпозиција крилатих фигура је асиметрична и растојање је дефинисано у односу на перцепцију особе у покрету. Уроњеност фигура у травнату површину кореспондира динамичности поставке фигура, које су лоциране на равном платоу долине и на падинама околног бедема.

У ивичном делу Долине Поште налази се стаза изграђена каменим блоковима и ту се налази камена плоча утиснута у терен, на којој је исклесан натпис: „Под овим небом човече усправи се“.

Долина Живих

Долина Живих или амфитеатар је позициониран северо-источно, наспрам Долине Поште и делује потпуно заклоњено после уласка кроз Капију Сунца. Налази се наспрам Долине Поште и карактерише га падина са висинском разликом од 4 м, која се завршава платоом где се налазила камена бина накнадно (после 1967.) прекривена земљом и травом. Долина Живих има облик амфитеатра и била је намењена позоришту на отвореном за поставу представа везаних за Свечаности Слободе. И ова долина је као и претходна опкољена земљаним бедемима и могуће је попети се на врх сценског простора путем стазе која се спаја са стазом у Долини Поште.

На бедему који дели две долине постављен је воденички камени точак на којем су се налазила бакарна слова са натписом: „Хлеб и слобода су исто нама“ Добице Ћосића.

Стрелиште

Стрелиште представља трећу површину која чини Слободиште и симболично је простор који одише најтужнијим успоменама. На том месту су стрељани цивили и најверовтније ту закопавани у масовне гробнице. Стрелиште је Богдановићевим пројектом претворено у озелењено равно поље; у овом случају није примењена моделација терена али је на дну ове треће долине постављена камена плоча налик онима испод могила. На тој плочи стоји исклесан натпис: „Овде су немачки фашисти стрељали, око хиљаду родољуба 1941-1944“.

Зона 2

Предео у непосредној близини пута ка Брусу са паркинг зоном и Дом Слободишта. Наспрам Зоне 1, овај предео се граничи са путем ка Брусу (пут 38) и то је најисточнија тачка целог меморијалног подручја. Дом Слободишта је изграђен 1978. по пројекту архитекте Томислава Милановића и састоји се од полукружног објекта, делимично затрпаног земљаним бедемом. Фасада објекта се састоји од 8 префабрикованих бетонских елемената затворених стакленим површинама. У предворју зграде налазе се исклесани елементи са других Богдановићевих меморијала, налик римским лапидаријумима.

Зона 3

Предео на Западној страни меморијалног подручја Слободишта, лоциран је у близини насеља Расадник и истиче се по карактеру урбани зелени површине. Тај предео је обogaћен великим дрвећем, поплочаним стазама и клупама. Присутна је и јавна расвета за разлику од Зоне 1 (Долина Поште,

Долина Живих и Стрелиште). Треба навестити да овај предео представља делимичну реализацију комплекснијег и опширнијег пројекта који је обухватао и подручје Дома Слободишта. Тај пројекат је израђен 1977. године и предвиђао је изградњу још једне позорнице ближе насељу.

3.2. **Конструкција** 21

Масивни земљани радови који обликују простор.

Амфитеатар од армираног бетона прекривен земљом и бусеновима траве. Капија у облику отвореног прстена од армираног бетона, обложена беловодским пешчаром.

12 фигура птица исклесаних од беловодског пешчара.

3.3. **Контекст** 22

Спомен парк се налази на југоисточном рубу града Крушевца. Споменички комплекс са парком је лоциран између долине Багдале, која се простира на северу и магистралног пута ка Брусу. У околини су лоцирана два стамбена насеља - Расадник 2 и стамбени комплекс Багдала 3, затим Ватрогасни дом и Васпитно-поправни дом за малолетнике, у близини пута ка Брусу.

4. **ВРЕДНОВАЊЕ**

4.1. **Техничка вредност** 23

Техничка вредност Слободишта се односи на реализацију артифицијелног пејзажа путем копања, nanoшења, фиксирања и набијања земљаних маса у сврху добијања ефекта кањона, увала и гребена у пејзажу. Реализација тих радова је извршена употребом багера и трактора предузећа „14. Октобар“, које је било и један од финансијера пројекта. Исто тако, вреди нагласити и реализацију клесарских радова: обликовање 12 скулптура птица у Долини Поште и камене плоче испод хумки и на Стрелишту.

4.2. **Друштвена вредност** 24

Друштвена вредност везана је за успостављање Свечаности Слободе одлуком СО Крушевца. Слободиште представља пример простора намењеног специфичним свечаним скуповима, који су се одржавали сваке године од 28. јуна до 7. јула. У склопу тих манифестација био је укључен и богати културни програм, који се састојао од представа и церемонија. Треба нагласити да су се комеморације, одржаване на Слободишту, односиле и на неке друге битне историјске датуме: 28. јун 1389. - Косовски бој, 29. јун – обележавање годишњице стрељања крушевачког становништва, 4. јун - Дан борца и 7. јул - Дан устанка Србије. Исто тако формирање комеморативног центра у Дому Слободе указује на то да се Слободиште налазило на културној мапи града Крушевца и да је служило за едукацију и информисање о страдању. Комеморација се данас одржава 28. јуна, дан уочи масакра, док су остале комеморације пресељене у центар града Крушевца. Подручје парка у околини споменика представља уједно и шеталиште и излетиште за грађане свих узраста, и сматра се градским парком. Слободиште је у време изградње па све до распада Југославије представљало битан Меморијални комплекс, не само у Србији већ и у целој тадашњој Југославији, и било је често посећено од стране ученика, политичких делегација и припадника НОБ-е. Слободиште и данас фигурира као важна туристичка атракција града Крушевца, а то потврђује чињеница да постоје путокази за посетиоце и информације на сајту Туристичке организације града Крушевца.

- 4.3. **Културна и естетска вредност** 25
- Слободиште је пример примене синтезе уметности, јер су поред архитектонско-пејзажних захвата присутне и скулптура и поезија. Неоспорно је да је Слободиште представник златног периода Богдановићевог стваралаштва. Из истог периода су Кенотафи У Прилепу (1961) док су идејни пројекти Мостарског Партизанског Гробља (1959-1965) и Јасеновачког цвета (1959-1966) били започети у овом периоду. Могуће је уочити и архетипове које Богдановић користи у својој меморијалној архитектури, у домену обликовања пејзажа: хумка или тумулус припада античкој традицији погребне архитектуре. Богдановићева реинтерпретација тумулуса је присутна у више његових меморијала, попут Јасеновца где они означавају позиције логорских зграда; присутна је и у Сремској Митровици где је геометризација тумулуса употребљена као централни елемент за обликовање простора. У Слободишту то је продубљено и доведено до симболичке поделе на два поља, људско и небеско, таму и светлост, земљу и ваздух.
- 4.4. **Историјска вредност** 26
- Неспорна је историјска вредност за град Крушевац и за цео Расински округ, јер су на том месту страдали не само припадници партизанског покрета већ и недужни цивили као таоци.
- Слободиште се може се сматрати првим примером покрета ленд-арт. Пројекат Слободишта датира из 1960. године а завршетак реализације 1964. године. Ако се узме у обзир да је ленд-арт као покрет формално установљен 1967-1968. са првим примерима earth-works (у преводу: земљани радови) израђеним у Америци и од стране америчких уметника. Уколико се меморијална архитектура Богдановића посматра са становишта уметности, може да се рећи да он антиципира ленд-арт и први је европски пример ове уметности.
- 4.5. **Генерална оцена** 27
- Меморијални парк Слободиште представља архитектонско-урбанистичку меморијалну целину изузетне историјске, друштвене и уметничке вредности. Парк је подигнут на месту стрељања затвореника и талача из Расинског округа за време Другог светског рата, а претпоставља се да је на том месту део стадалих и сахрањен у масовној гробници. Стога је, са историјске и меморијалне, па и политичке тачке гледишта, адекватно обележавање овог локалитета било веома важно за локално становништво, као и друштво у целини, које је на разне начине подржавало и подстицало иницијативе за подизањем оваквих меморијала.
- Парк представља и изузетно дело архитекте Богдана Богдановића, који је уз допринос локалних архитеката, Светислава Живића и Томислава Милановића, грађанима Крушевца и Србије оставио веома важно архитектонско, урбанистичко, пејзажно и скулпторално дело, врло познато у међународним оквирима. Слободиште се може посматрати и као пионирски подухват ленд-арта захваљујући обимним радовима на пејзажном уређењу који су изведени у сарадњи са локалном индустријом „14. октобар“ али и специфичне синтезе уметности у контексту комеморативних Свечаности Слободе, које су конципиране када и сам споменик, односно меморијални парк.

5. ДОКУМЕНТАЦИЈА

- 5.1. **Главне референце** 28
- Чланци у часописима:
1. Olga Milićević-Nikolić. *О imaginaciji prostora mogile u Kruševcu*, Arhitektura Urbanizam 30 (Beograd) 1964.

2. Radovan Stojanović. *Slobodište a ne spomen groblje*, Bagdala 195 (Kruševac) 1966.
3. Radovan Stojanović. *Odluka o proglašenju Slobodišta i ustanovljenja svečanosti slobode*, Bagdala 195 (Kruševac), 1966.
4. Mihajlo Mitrović. *Un monumento nel paesaggio*. Casabella 318 (Milano), 1967.
5. Žarko Nikolić. *Slobodište je specifični tip masovnog narodnog teatra*. Bagdala 195 (Kruševac), 1966.

Књиге:

1. Dragomir Lazić. *Slobodište*. Redakcija `Borbe` - izdavački sektor u NIP `Pobeda`. Beograd, 1970.
2. Bogdan Bogdanović: *Memoria und Utopie in Tito Jugoslawien*, Wieser Verlag (Klagenfurt) 2009.
3. Udo Kultermann. *Zeitgenössische Architektur in Osteuropa*. DuMont Buchverlag, Köln 1985.
4. Friedrich Achleitner. *A flower for the Dead. The memorials of Bogdan Bogdanovic*. Park Books, Zurich 2013.

Архивска грађа:

Историјски архив Крушевца, Слободиште, кутија 137

5.2.	Визуелни материјал у прилогу:	29
	1. Скица комплекса, извор: ИАК, кутија 137 2. Фотографије комплекса, извор: ИАК, фото колекција 3. Скице и фотографије, извор: Архитектура урбанизам 30, стр. 16-19 4. Фотографије, данашње стање, лична архива Јелице Јовановић, септембар 2015.	
5.3.	Подносилац извештаја/датум:	30
	<p>Алекса Королија, децембар 2015.
Допуна: Јелица Јовановић, децембар 2015.</p>	